Halûk Perk Müzesi'ndeki Bizans Dönemi Bronz Röliker Haçların İkonografik Değerlendirmesine İlişkin Ön Çalışma

A Preliminary Study on the Iconographic Evaluation of Byzantine Bronze Reliquary Crosses in the Halûk Perk Museum

Zeynep ÇAKMAKÇI *ve Ceren ÜNAL **

Abstract

In Byzantine art, the cross is often seen as a motif symbolising Christ's victory over death by crucifixion and the hope of believers for life and salvation after death. This sacred meaning attributed to the cross motif led to the emergence of various types of crosses designed for different purposes in Byzantine religious and daily life. Among these, the crosses used as encolpion, as objects illuminating the path to salvation, were held in high esteem. Byzantine reliquary crosses were the most widely used objects in Byzantine religious and everyday life. Due to their small size and ease of transport as an encolpion, they were among the most popular reliquaries. In addition to the relics they carried, the rich iconography on them was also an important factor in this widespread use. Often decorated with images of Christ on the cross on one side and the Virgin Mary on the other, these objects also include depictions of Archangels, Apostles, Evangelists and Saints who mediated for the salvation of humanity and were revered for their healing powers. Through these holy persons, the crosses are at the service of the bearer as a kind of amulet, believed to have miraculous protective, healing or curative powers. These objects, in which the different techniques and Byzantine metalwork are clearly visible, are a tangible expression of the devotion and piety of Orthodox Christians from all walks of life.
The subject of this study is the collection of reliquary crosses in the Halûk Perk Museum[1]. The Halûk Perk Museum in İstanbul was founded in 2002 by Halûk Perk as a private museum[2]. The museum contains a diverse and rich collection of archaeological and numismatic artefacts from the Bronze Age to the Islamic period. It also

* Prof. Dr. Zeynep Çakmakçı, Dokuz Eylül Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Müzecilik Bölümü, İzmir, zeyneporals@yahoo.com ORCID: 0000-0002-8599-0204

** Prof. Dr. Ceren Ünal, Manisa Celal Bayar Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Sanat tarihi Bölümü, Manisa, cerenunalcbu@gmail.com ORCID: 0000-0002-1563-735X

[1] Çalışmamızı, 2025 yılında aramızdan ayrılan saygıdeğer koleksiyoner Sn. Halûk Perk'in değerli hatırasına ithaf ediyoruz.
[2] https://halûkperk.com/

has a valuable ethnographic collection that provides information on Turkish social and cultural history from the late Ottoman Empire to the present day. The majority of the reliquary crosses in the collection are in the group classified as Type I by B. Pitarakis. The second most densely populated group of forms consists of examples of Types IV, IX and X, respectively. In addition, although very few in number, there are also examples of reliquary crosses belonging to Types II, III and VII in the collection. It is possible to date the reliquary crosses to the 10th-13th centuries in general, based on their form and iconographic features. However, the 11th century examples are in the clear majority. Another important result of this study is that the reliquary crosses in the Halûk Perk Museum are mostly productions originating from Constantinople or Anatolia. On the other hand, there are also a few reliquary crosses in the collection that are thought to be of Balkan, Russian and Bulgarian production.

Giriş[3]

Bizans sanatında haç genellikle İsa'nın çarmıha gerilmesiyle ölüme karşı kazandığı zaferi sembolize eden, inananların ölümden sonraki yaşam ve kurtuluş umudunu simgeleyen bir motif olarak ortaya çıkar. Haça atfedilen bu kutsal anlam, Bizans toplumunun dini ve günlük yaşamında farklı amaçlar için tasarlanmış çeşitli haç türlerinin ortaya çıkmasına yol açmıştır. Bu bağlamda, en yaygın kullanılan objeler röliker haçlardır. Küçük boyutları ve enkolpion olarak taşınma kolaylığının yanı sıra zengin ikonografisi bu yaygın kullanımda önemli bir etkendir. Çoğunlukla ön kapağında Çarmıhta İsa, arka kapağında Theotokos Meryem betimleriyle süslenen bu objeler, insanlığın kurtuluşu için aracılık eden ve şifa güçleri nedeniyle saygı duyulan Başmeleklerin, İncil yazarlarının, Havarilerin ve azizlerin tasvirlerine de sahiptir. Bu kutsal kişiler aracılığıyla haçlar, mucizevi, koruyucu ve iyileştirici güçlere sahip olduğuna inanılan bir tür muska olarak taşıyıcının hizmetinde işlev görür. Bizans metal işçiliğinin farklı tekniklerinin ve uygulamalarının açıkça görülebildiği bu objeler, toplumun her kesiminden Ortodoks Hristiyanların bağlılığının ve dindarlığının somut bir ifadesidir.

Halûk Perk Müzesi koleksiyonundaki röliker haçlar farklı örnekleriyle Bizans sanatı ve bu sanatın etkisi altındaki kültürlerde büyük önem taşıyan birçok yöne ışık tutmaktadır. Anadolu buluntularından önemli bir seçki sunan koleksiyonda, sade parçalardan Hristiyan ikonografisindeki kutsal figürlerin ince detaylarla işlendiği özenli üretimlere kadar zengin bir çeşitlilik bulunmaktadır. Bu çalışmada, çoğunlukla bronzdan yapılmış ve Orta Bizans Dönemi'nde seri olarak üretilmiş olan

[3] Sn. Prof. Dr. B. Yelda OLCAY UÇKAN hocamız akademik duruşu, bilimsel üretkenliği, öğrencilerine ilgisi ve desteği, Bizans sanatı ve arkeolojisine yaptığı özgün katkılarıyla örnek aldığımız, ülkemizin değerli ve saygıdeğer akademisyenlerinden biridir. Değerli Prof. Dr. B. Yelda OLCAY UÇKAN hocamıza bu armağan kitabı vesilesiyle sağlıklı, üretken ve huzur dolu uzun bir yaşam diliyoruz.

röliker haçlar; yapım teknikleri, formları, ikonografileri ve stilistik özelliklerine göre sınıflandırılarak, arkeolojik veriler ve mevcut örnekler ışığında değerlendirilmektedir. Çalışmada ayrıca, İkonoklazma döneminden sonra sanata yoğun biçimde geri dönen kutsal kişi tasvirlerinin müze koleksiyonunda yer alan röliker haçlara yansımasına, farklı üslup ve çeşitlilik içeren örneklere, özellikle Ortodoks inancında kişisel koruma ve saygı nesnesi olarak taşıdıkları değere odaklanılmaktadır.

Halûk Perk Müzesi, 200 adetten fazla sayıda röliker haçtan oluşan bir koleksiyona sahiptir[4]. Müze koleksiyonunda; eksiksiz yani tam formda, ön ya da arka kapağı eksik ve kısmen kırık parçalı röliker haçlar bulunmaktadır. Röliker haçların formları çeşitlilik göstermektedir. Haç formları tanımlanırken B. Pitarakis'in 2006 yılında yayımlanan *Les Croix-Reliquaires Pectorales Byzantines en Bronze* başlıklı çalışmasındaki tipoloji esas alınmıştır[5]. Koleksiyondaki haçlar gruplandırılırken günümüze kadar yapılan çalışmalardan faydalanılmış ancak bu sınıflandırmalardan bağımsız olarak koleksiyona özgü bir sınıflandırma yöntemi uygulanmıştır.

Bu sınıflamaya göre, Halûk Perk Koleksiyonu'ndaki röliker haçlar öncelikle üretim ve süsleme tekniklerine göre üç ana grup altında incelemektedir. Birinci grup kabartma, ikinci grup ise kazıma teknikli röliker haçları içermektedir. Son grup ise süslemesiz haçlardan oluşmaktadır. Kabartma veya kazıma teknikli örnekler daha sonra ön ve arka kapaklarındaki ikonografiye dayalı bir sınıflandırmayla alt gruplara ayrılmıştır. İkonografik sınıflamada ise kutsal figürler, İsa, Meryem, Başmelekler ve Azizler olmak üzere, hiyerarşik bir düzen içinde sunulmuştur.

---

[4] Halûk Perk Müzesi'nin koleksiyonunda bulunan röliker haçlar hakkında uzun soluklu çalışmamız devam etmektedir. Bu kitap çalışmasının 2026 yılında bilim dünyasına sunulması amaçlanmaktadır.

[5] Pitarakis 2006, 30, fig.12.

Tip I – Kabartma Teknikli Röliker Haçlar

Koleksiyonda yer alan kabartma tekniğinde üretilmiş haçlar, ön ve arka kapaklarındaki ikonografik tasvirlere göre altı grupta incelenmiştir (Tablo 1). İlk grupta (**1A**); ön kapakta çarmıha gerilmiş İsa'nın kanonik bir tasviri, arka kapakta ise Meryem tasviri yer almaktadır. Bu grupta, çarmıha gerilmiş İsa'nın kostüm detaylarına göre kolobium (**1A/a**) veya perizonium (**1A/b**) giyimli olmak üzere iki alt varyasyona ayrıldığı anlaşılmaktadır. Ne yazık ki, bu grubun bazı örneklerinde ön ya da arka kapaklar kayıptır.[6] Ancak, bu gruptaki röliker haçların ön ve arka kapaklarında yer alan yaygın ikonografik düzenleme bilinmektedir. B. Pitarakis'in Bizans Dönemi'ne tarihlenen bronz röliker haçlar hakkında yaptığı tipolojik gruplamasına göre bu grup içinde Tip I formlu örnekler büyük çoğunluktadır. Bununla birlikte, 1A grubu içinde Tip III, Tip VIII, Tip IX ve Tip X olarak sınıflandırılan örnekler de bulunmaktadır. İsa'nın kolobium giyimli olarak betimlendiği örneklerde ise (1A/a) üç farklı ikonografik ana tipin olduğu tespit edilmiştir.

1A/a-1 Kolobium giyimli Çarmıhta İsa tek başına.

Bu örneklerde İsa haçlı halesi, uzun saç ve sakalıyla tasvir edilir. Kollarının sol altına Yunanca IC, sağ altına XC harflerinden oluşan bir yazıt kazınmıştır. Başının üzerinde suçunun yazıldığı tabela (titulus) ile güneş ve ay motifleri bulunmaktadır. İsa'nın ayakları genellikle yarı yuvarlak bir souppedion üzerinde gösterilmiştir. *(Tablo 2 / a-b)* Koleksiyonda, bu tipin ön ve arka kapakları sağlam olan örneklerinde çoğunlukla tek başına verilmiş Meryem Orans tasviri görülmektedir. Meryem, tam

[6] Halûk Perk koleksiyonundaki röliker haçların büyük çoğunluğunda ön ya da arka kapak kayıptır. İkonografiye dayalı bir tipoloji oluşturulurken bu durum dikkate alınmış ve eksik kapağı olan röliker grupları tabloda özellikle belirtilmiştir. Eksik kapaktaki ikonografik düzenleme hakkında kesin bir tanımlama vermek mümkün değildir. Bununla birlikte, kapakları tam olan ve yayınlanmış benzer örnekler dikkate alınarak, eksik olan kapaktaki olası ikonografiyi tahmin etmek mümkündür. Bu nedenle, Tablo 1 ve Tablo 5'te kayıp kapaklarda yaygın olarak görülen ikonografik düzenleme konuyla ilgilenenlere fikir vermesi açısından ayrıca sunulmaktadır.

boy, cepheden, ayaklarına kadar uzanan maphorionu ile tek başına betimlenmiştir. Çoğunlukla başının üzerindeki boşluğa ya da kollarının iki yanına, Yunanca unvanı olan MP ΘV[7] yazıtı kazınmıştır. Bizans röliker haçları içinde bu grubun benzer ikonografiye sahip ancak üslup olarak farklı görülen birçok örneği olduğu bilinmektedir[8]. B. Pitarakis çalışmasında, bu gruba ait röliker haç örneklerini 10. ve 11. yüzyıla tarihlemektedir[9].

Tablo 1. Kabartma teknikli röliker haçların ikonografik olarak gruplandırılması.

TİP 1 / KABARTMA TEKNİKLİ RÖLİKER HAÇLAR			
Alt Tipler	**Ön Kapak**		**Arka Kapak**
1A	**ÇARMIH**		**MERYEM**
	1A/a Kolobium giyimli Çarmıhta İsa	1A/a-1 Kolobium giyimli Çarmıhta İsa-tek başına	**MERYEM ORANS**
		1A/a-2 Kolobium giyimli Çarmıhta İsa-Meryem ve İncil Yazarı Yahya ile birlikte (Deesis)	**?** (Arka Kapak Kayıp) Yaygın ikonografik düzenlemede; *MERYEM ORANS*- Dört İncil Yazarı ile birlikte ya da *MERYEM KTRIOTISSA* Dört İncil Yazarı ya da Aziz ile birlikte
		1A/a-3 Kolobium giyimli Çarmıhta İsa- dört kutsal figürle birlikte	**?** (Arka Kapak Kayıp) Yaygın ikonografik düzenlemede; *MERYEM ORANS*-Dört İncil Yazarı ile birlikte
	1A/b Perizonium giyimli Çarmıhta İsa	1A/b-1 Perizonium giyimli Çarmıhta İsa-tek başına	**?** (Arka Kapak Kayıp)
		1A/a-2 Perizonium giyimli Çarmıhta İsa- Meryem ve İncil Yazarı Yahya ile birlikte (Deesis)	**?** (Arka Kapak Kayıp) Yaygın ikonografik düzenlemede; *MERYEM HODEGETRIA*-Üç Aziz ya da İncil Yazarı ile birlikte
		1A/a-3 Perizonium giyimli Çarmıhta İsa-dört kutsal figürle birlikte	**MERYEM ORANS** (Dört Kutsal Figür ile birlikte)
1B	**ÇARMIH**		**HAÇ**
1C	**İSA PANTOKRATOR**		**?** (Arka Kapak Kayıp) Yaygın ikonografik düzenlemede; *MERYEM ORANS*- Üç ya da dört Kutsal figürle
1D	**AZİZ**		**AZİZ**
1E	**AZİZ** (Kutsal Figürlerle birlikte)		**?** (Arka Kapak Kayıp) Yaygın ikonografik düzenlemede; ÇARMIH
1F	**HAÇ**		**HAÇ**

[7] Μ(ήτη)ρ Θ(εο)ύ (Meter Theo-Tanrı Anası). Röliker haçlar üzerinde bu yazıt genellikle Meryem'in adının ve unvanın ilk ve son harflerinden oluşan bir kısaltma şeklindedir. Ancak bazı örneklerde ad ve unvanının kısaltma yapılmadan tam olarak yazıldığı ya da sadece bazı harflerinin çıkarılarak yazıtın kısaltıldığı da görülmektedir.

[8] Bkz.,Gill 1986, pl. 434, cat.no. 634; Schmidt 2004, 194-195, cat.no. 260; Sıddıki 2023, 578, cat.no. 7

[9] Pitarakis 2006, Cat. 75-78, 120-121,125-126, 128.

Koleksiyonda bu grupta yer alan röliker haçların birinde Çarmıhtaki İsa'nın başının üzerinde sadece büyük bir haç yer almaktadır (Tablo 2 / c). Benzer ikonografik düzenleme ve üsluba sahip röliker haç örnekleri 11.-12. yüzyıl Balkan üretimleri içerisinde oldukça yaygındır[10].

Tablo 2. Kabartma teknikli röliker haçların 1A/a grubu örnekleri

1A/a-2 Kolobium giyimli Çarmıhta İsa - Meryem ve İncil Yazarı Yahya ile birlikte (Deesis)

Bu betim tipinde İsa içinde haç olan halesi ile uzun saç ve sakallıdır. Yatay haç kollarının sağ uç kısmına İncil yazarı Yahya, sol ucuna ise Meryem tasviri işlenmiştir. Figürler yarım boy halinde ve bedenleri kısmen, ¾ profilden, İsa'ya dönük haldedir. Bu ikonografiye sahip örneklerin çoğunda İsa'nın kollarının al-

[10] Bu tipteki röliker haçların arka kapağında tek başına verilmiş Meryem Orans yer almaktadır. Bkz., Peskova 2012, 410, fig. 5/2; Pitarakis 2006, cat. 151-152.

tına iki satır halinde Yunanca ve Yuhanna İncili'nden alıntılanan, İsa'nın çarmıhta annesi Meryem ve İncil yazarı Yahya'ya söylediği ΙΔΕ Ο ΥΙΟC COΥ (İşte Oğlun) ve ΙΔΟΥ Η ΜΗΤΗΡ COΥ (İşte Annen) [11] ifadesi kazınmıştır. Bununla birlikte, tek bir örnekte bu yazıtın yerine solda IC XC sağda NIKA[12] harflerinden oluşan bir yazıt tercih edilmiştir. Çoğunlukla ayakları souppedion üzerinde duran pozisyonda betimlenen İsa'nın başının üzerinde titulus ile güneş ve ay motifleri bulunmaktadır (Tablo 2 / d). Halûk Perk Koleksiyonu'ndaki bu tip örneklerin tamamının arka kapakları kayıptır. Bununla birlikte, ön ve arka kapakları sağlam olan yayınlanmış benzerlerinde, arka kapakta dört İncil yazarıyla birlikte Meryem Kyriotissa ya da dört İncil yazarıyla birlikte Meryem Orans tasvirleri yaygın olarak görülmektedir[13]. B. Pitarakis çalışmasında, bu grup röliker haçların yazıtları kazıma ile verilmiş olanlarını 10.-11. yüzyıla tarihlemekte ve Konstantinopolis ya da Anadolu üretimleri olduklarını belirtmektedir[14].

1A/a-3 Kolobium giyimli Çarmıhta İsa - Dört kutsal figürle birlikte

Bu grup röliker haçlarda İsa yine içinde haç motifi olan halesiyle uzun saç ve sakallı betimlenmiştir. İsa'nın başının üzerinde, ayaklarının ve kollarının altında kutsal kişilerin tasvirleri yer almaktadır. Bunlardan yatay haç kolundakilerin Meryem ve Yahya olması muhtemeldir. Üst ve alt haç kollarındaki figürlerin kimlikleri ise belirsizdir. Figürler, cepheden, büst halinde

[11] ιδε ὁ υἱός σου / ιδού ἡ μήτηρ σου (John 19:26-27)

[12] Ι(ησου)ς Χ(ριστό)ς Νηκα / (Iesous Khristos- Nika)

[13] Bizans röliker haçları içindeki bu grubun Anadolu kökenli çok fazla sayıda örneği bilinmektedir. Bunlardan bazıları için bkz., Altun 2015, Lev.8, cat.no.18; Buyruk 2014a, 138, Kat. no.3, Resim 11-12; Çakmakçı 2021, kat ve res. no. 3; Elyiğit 2022, 188-189, cat.no. 4, fig. 7-10; Evangelatou-Notara 2006, 373, fig. 4; Koçyiğit 2015, 116, Kat./Res.no.3; Peskova-Strokova 2012, 124-128, cat.no.39-42; Pülz 2017, pl.10-11/ cat. no. 50-52; Pülz 2020, Farbtafel 33-34/ K31-K33; Sıddıki 2023, 576-578, cat.no. 5-6; Sklavou-Mavroeidi 2002, 274, fig. 1-2; Ünlüer 2019, Kat. no. 103-111, 107-109, Res. 119; Taft 1997, 169, cat. no. 119; Yaman 2012, 339, Fig.8; Bosselmann-Ruickbie 2011, 238-239, II.4.3.

[14] Örnekler için bkz., Pitarakis 2006, cat.no. 19-113.

ancak madalyon içine alınmadan betimlenmiştir. Örneklerin tamamında yazıt yoktur ve biri dışında diğerlerinin arka kapakları kayıptır. Tam olan bu örneğin arka kapağının dört kutsal kişi ile birlikte Meryem Orans tasvirine ayrıldığı görülmektedir. (Tablo 2 / e-f). Başkent Konstantinopolis ve Anadolu örneklerinden, üslupları ve figürlerin madalyonsuz verilişleriyle ayrılan bu grup röliker haçların 10.-12. yüzyıl Balkan üretimi oldukları düşünülmektedir[15].

Halûk Perk Koleksiyonu'ndaki kabartma teknikli röliker haçlar içinde Balkan üretimlerinden farklı olarak üzerinde dört İncil yazarıyla birlikte Meryem Orans tasvirinin yer aldığı çok sayıda arka kapak bulunmaktadır (Tablo 2 / g). Bizans röliker haçları hakkında yapılan çalışmalar dikkate alındığında, bu örneklerin ön kapağında muhtemelen 1A/a-2 ve 1A/a-3 grubu örneklerle ilişkili bir ikonografik düzenlemenin olması beklenmektedir. Başka bir deyişle, arka kapağında dört İncil yazarıyla birlikte Meryem Orans betiminin yer aldığı röliker haçlarda yaygın olarak ön kapakta ya Çarmıhta İsa'nın Deesis sahneli betimine ya da dört kutsal kişiyle beraber yer aldığı tasvirine yer verilmektedir. Diğer taraftan günümüze eksiksiz ulaşmış bazı röliker haçların ön kapağında sadece Çarmıhta İsa betiminin olduğu örnekler de bilinmektedir[16]. Arka kapakların yaygın ikonografisinde Meryem, ellerini yana açarak yukarıya kaldırdığı dua/orans pozisyonu içinde maphorion'u ile tam boy olarak betimlenmiştir. Meryem'in bu ikonografik tipine ise haç kollarının uçlarına çoğunlukla yuvarlak birer madalyon içerisinde büst halinde yerleştirilmiş İncil yazarları eşlik etmektedir. İncil yazarları birçok tasvirde ellerinde tuttukları İncil ile betimlenmiştir. Bazı örneklerde İncil yazarlarının kimlikleri Yunanca baş harflerinden oluşan bir kısaltma ile madalyonlarının bir yanına kazınmıştır. Meryem Orans ise sıklıkla dirsekleri hizasına

[15] Balkan üretimi benzer örnekler için bkz., Köroğlu- Vural 2016, Fot. 18; Peskova 2012, 410, fig. 5/1, 423, fig. 16/1-4; Pitarakis 2006, cat. no. 129-150; Yazıcı 2023, 639, kat. no. 15.
[16] Schmidt 1998, 201-202, cat. no. 293.

yerleştirilmiş Yunanca MP ΘV siglası ile gösterilmektedir. Dört İncil yazarıyla birlikte verilen Meryem Orans betimli röliker haçların 10.-11. yüzyıla ait başkent Konstantinopolis ya da Anadolu üretimi oldukları düşünülmektedir[17].

Halûk Perk Müzesi'nde henüz tespit edilmiş bir örneği olmamakla birlikte, Bizans röliker haçlarının özellikle 1A/a-2 grubunda [Kolobium giyimli Çarmıhta İsa - Meryem ve İncil Yazarı Yahya ile birlikte (Deesis)], arka kapakta görülen bir diğer tasvirde dört İncil yazarı ya da Azizlerle birlikte verilen Meryem Kyriotissa'dır. Meryem'in bu betiminin görüldüğü röliker haçların Konstantinopolis kökenli olup 9.-10. yüzyıla tarihlendirildiği bilinmektedir[18].

Perizonium giyimli Çarmıhta İsa tasvirli örnekler (**1A/b**) ise koleksiyonda oldukça az sayıdadır. Bunlar form açısından B. Pitarakis'in çalışmasında Tip I, Tip VIII, Tip IX ve Tip X gruplaması içinde yer alır. Koleksiyonda yer alan bu gruptaki örnekleri kendi içinde üç gruba ayırmak mümkündür.

1A/b-1 Perizonium giyimli Çarmıhta İsa tek başına

Koleksiyonda iki örneği olan bu tip röliker haçlarda, İsa belinden düğümlenmiş ve dizlerinin üzerine kadar uzanan perizonium'uyla ve tek başına tasvir edilmiştir. Her ikisi de B. Pitarakis'in gruplamasındaki Tip IX formunda olan bu röliker haçların arka kapakları eksiktir[19] (Tablo 3 / a).

[17] Bizans Dönemi'ne ait kabartma teknikli röliker haçlar üzerinde yer alan Meryem'in bu betimi için bkz., Buyruk 2014b, cat.no. 4; Davidson 1952, 257-258, Pl. 110, 2065; Acara-Eser 2007, 142, 186; Dimitrakopoulou 2002, cat. no.210; Gill 1986, pl. 435, cat.no. 635; Peskova 2012, 419, fig. 13/1-2; Peskova-Strokova 2012, 129-132, cat.no. 43-46; Pitarakis 2006, cat. no. 19-74, 80-101; Eser 2007, 186; Pülz 2017, Cat. 53-54; Pülz 2020, Farbtafel 34/ K34-K35; Sayın - Seçkin 2023, 524, cat. no.2; Schmidt 2004, 194-195, cat.no. 261.

[18] Bu örnekler için bkz., Pitarakis 2006, cat. no. 1-14.

[19] Benzer örnek için bkz., Yazıcı 2023, 627-628, Kat. No. 13.

Tablo 3. Kabartma teknikli röliker haçların 1A/b ve 1B grubundan örnekler

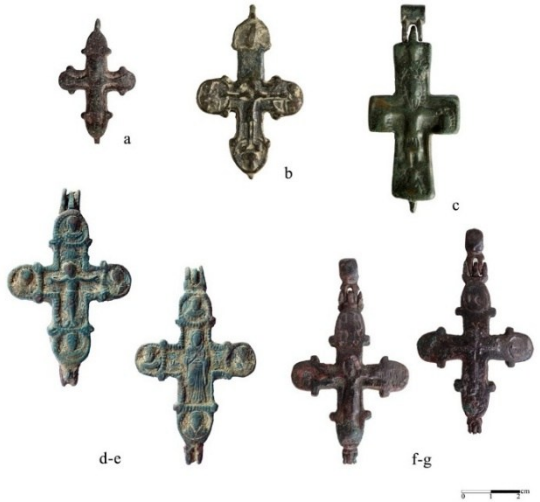

1A/b-2 Perizonium giyimli Çarmıhta İsa Meryem ve İncil Yazarı Yahya ile birlikte (Deesis)

Bu grupta yer alan tek bir örnek B. Pitarakis'in çalışmasındaki Tip IX formundadır. Bu örnekte Perizonium giyimli Çarmıhta İsa, yatay haç kollarının sağ ve sol uçlarına eklenmiş olan Meryem ve Yahya ile birlikte betimlenmiştir (Tablo 3 / b). Figürler birer yuvarlak madalyon içerisinde, yarım boy ve bedenleri ¾ boy profilden İsa'ya dönük olarak yerleştirilmiştir. İsa'nın başının üzerinde muhtemelen bir kutsal kişiye daha yer verilmiştir. Ancak tasvir net olarak tespit edilememektedir[20]. Bu örneğin de arka kapağı kayıptır. Bununla birlikte, benzer form ve kompozisyon düzenlemesine sahip röliker haçlarda arka kapakta

[20] Bu form ve ikonografideki benzer röliker haçlarda Çarmıhtaki İsa yaygın olarak Meryem ve Yahya dışında başının üzerine konumlanan üçüncü bir kutsal kişi ile tasvir edilir. Çoğunlukla da bu üçüncü kişinin kimliği belirsizdir. Ancak, Rus üretimleri içindeki yazıtlı bazı örneklerde bu kişinin Başmelek Mikhail ya da Aziz Nikolaos olduğu belirtilmektedir. Bkz., Korzukhina- Peskova 2003, Tab.16/11, 18/139, 20/73.

sıklıkla üç kutsal kişiyle birlikte Meryem Hodegetria tasviri bulunmaktadır[21]. Genellikle 11.-12. yüzyıl aralığına tarihlenen benzer röliker haçların döneminin Balkan ya da Rus üretimleri olabileceği düşünülmektedir[22].

1A/b-3 Perizonium giyimli Çarmıhta İsa - Dört kutsal figürle birlikte

Koleksiyonda yer alan bu tip röliker haçlar; Tip I ve Tip X olmak üzere iki farklı formdadır. Tip I formlu örneklerde Perizonium giyimli Çarmıhta İsa başının üstünde, kollarının ve ayaklarının altında birer tane olmak üzere dört kutsal kişiyle gösterilmiştir (Tablo 3 / c). 11.-12. yüzyıllara ait Balkan üretimleri oldukları anlaşılan bu örneklerde dört figür de madalyon içine alınmadan sadece büst halinde, cepheden betimlenmiştir kimlikleri ise belirsizdir[23]. Tip X formlu örnek ise üslup ve işçilik bakımından ustalık içeren gelişmiş bir üretimi gösterir. Röliker haçın ön ve arka kapağı tamdır. Ön kapakta Perizonium giyimli İsa, haç kollarının uçlarına yuvarlak madalyonlar içinde yerleştirilmiş olan büst halindeki dört figürle birliktedir (Tablo 3 / d-e). Bunlardan yatay haç kolundaki figürlerin Meryem ve Yahya olduğu duruş pozisyonlarından anlaşılmaktadır. Diğerlerinin kimlikleri belirsizdir. Arka kapakta ise muhtemelen dört İncil yazarıyla birlikte Meryem Orans betimi yer almaktadır. Ancak Meryem, alışılagelen Orans betimlerinden farklı olarak ellerini göğsü üzerinde açmış olarak tasvir edilmiştir[24]. Meryem'in bu betimini ise benzer haç formu ve ikonografik düzenleme

[21] Pitarakis 2006, cat. no. 174-185. Meryem Hodegetria ile birlikte betimlenen üç kutsal kişinin kimlikleri çoğu zaman belirsizdir. Bununla birlikte, tasvirlerinden ya da varsa yazıtlarından bu kutsal kişilerin Başmelekler, Havarilerden Pavlos ve Petros ya da asker azizler olduğu anlaşılmaktadır.

[22] Korzukhina- Peskova 2003, Tab. 16-33.

[23] Benzer örnekler için bkz., Koutsikou 2002, 190-191, cat.no.212. Peskova 2012, 410, fig. 5/4, Pitarakis 2006, cat. no. 166-171; Ünlüer 2019, Kat.no. 112.

[24] Bu röliker haça form ve ikonografik düzenleme açısından çok benzer, kapakları tam iki örnek için bkz., Pitarakis 2006, cat. no. 194-195.

içinde özellikle Rus üretimlerinin farklı varyasyonlarında yoğun olarak görmek mümkündür[25].

1B grubu röliker haçlarda ise ön kapakta Çarmıhta İsa, arka kapakta ise haçtan oluşan bir bezeme görülmektedir. Bu grubun koleksiyonda yer alan tek örneği B. Pitarakis'in çalışmasındaki Tip IX formundadır. Bu örnekte, ön kapakta İsa perizonium giyimli olarak tek başına betimlenmiş ve arka kapağa sade bir haç yerleştirilmiştir (Tablo 3 / f-g). Haç kollarının uçlarına ise yuvarlak madalyonlar eklenmiştir. Madalyonlar içinde ise kısmen aşınmış olmakla birlikte İsa'nın adının kısaltmasına yer verildiği anlaşılmaktadır. Benzer form ve ikonografiye sahip örnekleri, 12.-13. yüzyıla tarihlenen Rus üretimleri içerisinde görmek mümkündür[26].

Kabartma teknikli röliker haçların **1C** grubunda ön kapakta Pantokrator İsa tasviri bulunmaktadır. Arka kapaklar ise kayıptır. Koleksiyonda sadece iki örneği bulunan bu grup röliker haçlardan biri Tip I, diğeri de Tip X formundadır. Her ikisi de farklı üslupta üretilmiş olmalarına rağmen benzer ikonografik düzenlemeye sahiptirler. Çarmıhta İsa betimli röliker haçlardan farklı olarak bu örneklerde İsa, ayağına kadar ulaşan uzun tuniği ve peleriniyle betimlenmiştir. Tip I formundaki örnekte üst haç kolu ile yatay haç kollarının uç kısımlarında büst halinde kutsal kişi betimleri bulunmaktadır (Tablo 4 / a). Tip X formlu örnek ise daha detaylı bir ikonografik düzenlemeye sahiptir. İsa burada haç nimbusu ve elinde tuttuğu İncil'le yer almaktadır. İsa'ya haç kollarının ucuna yuvarlak bir madalyon içinde yerleştirilmiş kutsal kişiler eşlik etmektedir. Büst olarak verilmiş bu figürlerden üst haç kolundakinin Başmelek, alt haç kolundakinin asker aziz (?), yatay haç kollarındakilerin ise Deesis betimi içinde Meryem ve Yahya oldukları anlaşılmaktadır (Tablo 4 / b).

[25] Korzukhina- Peskova 2003, Tab.65-71, 117-142.

[26] Bkz., Mys'ko 2017, 348, Fig. 3/1, Fig. 4/5.; Korzukhina- Peskova 2003, 127-132, Tab. 72-74.

Bizans dönemi kabartma teknikli röliker haçları içerisinde nadir görülen Pantokrator İsa tasvirli bu örneğin form ve ikonografi açısından yakın benzerleri döneminin Rus ya da Balkan üretimleri arasında görülmektedir[27]. Ön kapağında Pantokrator İsa tasviri olan röliker haçların arka kapağında genellikle göğsü önünde dua eden Meryem Orans tasvirine rastlanmaktadır. Meryem'e bu betiminde haç kollarının uçlarına eklenmiş aziz büstlerinin eşlik ettiği görülmektedir[28].

1D grubunda yer alan kabartma tekniğindeki röliker haçların ön ve arka kapaklarında Aziz tasviri bulunmaktadır. Bu grubun koleksiyonda bulunan tek örneği Tip IX formundadır ve her iki kapağında da asker azizler betimlenmiştir (Tablo 4 / c-d). **1E** grubunun Tip IX formlu tek örneğinde ise ön kapakta tek başına verilen asker aziz, madalyon içine alınmış büst halindeki üç kutsal figürle birliktedir (Tablo 4 / e). Bunlardan yatay haç kolundakiler Deesis betimi içinde sunulan Meryem ve Yahya figürleriyken, İsa'nın başının üzerindeki figürün kimliği belirsizdir[29]. 1D ve 1E grubu örneklerinde asker azizlerin isimlerini içeren açıklayıcı bir yazıt bulunmamaktadır. Asker azizler röliker haçlarda genellikle sağ omuzlarında birer mızrak ve sol ellerinde ise birer kalkan taşırken betimlenmiştir. 1E grubuna dâhil röliker haçın literatürde yer alan tam formdaki bir örneğinde; arka kapakta dört kutsal kişi ile verilen Perizonium giyimli Çarmıhta İsa betimine rastlanmaktadır[30]. Altıncı ve son grubumuzdaki kabartma teknikli röliker haçların (**1F**), ön ve arka kapakları sadece haç motifiyle süslenmiştir. Bu gruptaki röliker haçların ön ve arka kapaklarında kutsal kişi figürleri ya

---

[27] Bkz., Korzukhina- Peskova 2003, 94-95, Tab. 44 and 116-117, Tab. 65-III.2.2/2; Pitarakis 2006, cat. no. 186.

[28] Kiev'den 12. yüzyıl ortasına tarihlenen bir örnek için bkz., Korzukhina- Peskova 2003, 116-117, Tab. 65-III.2.2/2

[29] Bu röliker haça form, üslup ve ikonografik açıdan çok benzer bir örnek için bkz., Buyruk 2014b, kat. no. 6, Res.11-12; Bilgi 2007, 262.

[30] Bkz.,11.-12. yüzyıl Konstantinopolis üretimi (?) olan bu örnek için bkz., Pitarakis 2006, cat. no. 189.

da yazıt bulunmamaktadır (Tablo 4 / f-g). Bu röliker haçlar oldukça sade bir süslemeye sahiptir.

Tablo 4. Kabartma teknikli röliker haçların 1C, 1D, 1E ve 1F grubundan örnekler

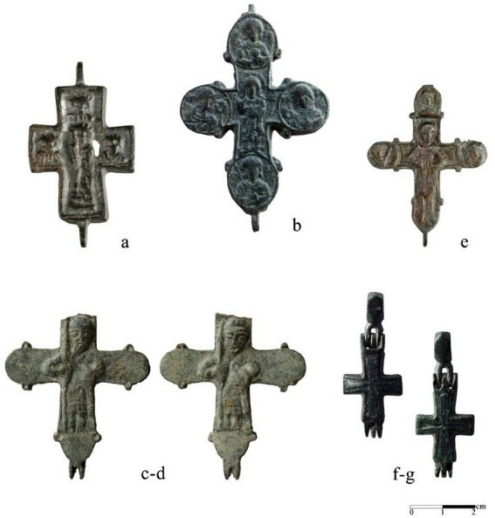

Tip 2 – Kazıma Teknikli Röliker Haçlar

Kazıma teknikli röliker haçlar, figürlü ve figürsüzler olmak üzere iki ana gruba ayrılır. Figürlü süslemeye sahip olan röliker haçlar en kalabalık grubu oluşturmaktadır. Kazıma teknikli figürlü ve figürsüz süslemelere sahip röliker haçların sınıflandırılması *Tablo 5*'deki gibidir.

Tablo 5. Kazıma Teknikli röliker haçların ikonografik olarak gruplandırılması

TİP 2/ KAZIMA TEKNİKLİ RÖLİKER HAÇLAR				
FİGÜRLÜ				
Alt Tipler	**Ön Kapak**	**Arka Kapak**		
2A	**ÇARMIH**	**MERYEM ORANS**		
2B	**ÇARMIH**	**MERYEM ORANS** VE ÇOCUK İSA		
2C	**ÇARMIH**	**YAZIT**		
2D	**ÇARMIH**	**HAÇ**		
2E	**? (Ön kapak kayıp)** Yaygın ikonografik düzenlemede yoğunluk sırasına göre; ÇARMIH AZİZ (Tek başına ya da kutsal kişilerle Orans duruşta) AZİZ (Tek başına madalyon İçinde) AZİZLER (Yarım boy ya da büst halinde) HAÇ (dekoratif halde)	**MERYEM**		
		2E/a **MERYEM ORANS**	**2E/b** **MERYEM ORANS** (VE ÇOCUK İSA)	**2E/c** **MERYEM** (VE ÇOCUK İSA)
2F	**AZİZ** (Tek başına)	**MERYEM ORANS** VE ÇOCUK İSA		
2G	**HAÇ**	**MERYEM ORANS**		
2H	**? (Ön kapak kayıp)**	**BAŞMELEK**		
2I	**AZİZ** (Tek başına ve Orans duruşta)	**BAŞMELEK**		
2J	**AZİZ** (Tek başına ve Orans duruşta)	**? (Arka kapak kayıp)**		
2K	**AZİZLER** (Başmelekler ya da Havarilerle)	**AZİZLER** (Başmelekler ya da Havarilerle)		
2L	**HAÇ**	**AZİZ** (Tek başına)		
FİGÜRSÜZ				
2M	**YAZIT**	**YAZIT**		
2N	**HAÇ**	**HAÇ**		
2O	**HAÇ**	**? (Arka kapak kayıp)**		
2P	**DAİRESEL MOTİFLER**	**DAİRESEL MOTİFLER**		

Tablo 6. Kazıma Teknikli röliker haçların 2A, 2B, 2C ve 2D grubundan örnekler

Tip 2 grubuna dâhil olan röliker haçlar 16 adet alt varyasyonda (2A-2P) incelenmiştir. Alt varyasyonlar kutsal kişilere dayalı bir hiyerarşi gözetilerek sırasıyla İsa, Meryem, Başmelekler ve Azizlerden oluşan bir ikonografik düzenlemeye göre oluşturulmuştur. Koleksiyonda yer alan bu gruba dâhil röliker haçların çoğunun ön ya da arka kapakları eksiktir. Dolayısıyla, eksik kapakların olası ikonografik düzenlemesi değişebilir ve bu durum alt sınıflandırma oluşturulurken dikkate alınmıştır.

İlk iki grupta ön kapakta Çarmıhta İsa'nın kanonik bir temsili bulunurken, arka kapak genellikle Meryem Orans (**2A**) ya da Çocuk İsa ile beraber Meryem Orans (**2B**) betimiyle süslenmiştir. Bizans Dönemi kazıma teknikli röliker haçlarının ön ve arka

kapaklarında en yaygın görülen ikonografik düzenlemenin 2A ve 2B varyasyonları olduğu görülmektedir. Halûk Perk Koleksiyonu'ndaki bu grup haç örneklerinin tam olanları sayıca azdır. Genellikle üzerinde Çarmıhta İsa betimi taşıyan ön kapakları günümüze ulaşabilmiştir. Koleksiyonda yer alan bu grup röliker haçlarda B. Pitarakis'in çalışmasında sunduğu Tip I formu baskın bir çoğunluktadır.

Kazıma dekorlu örneklerin 2A ve 2B grubunda Çarmıhta İsa genellikle tam boy, cepheden, haçlı haleli ve Kolobium giyimli olarak gösterilmektedir. Sahnenin yaygın ikonografik düzenlemesinde İsa tek başınadır. Haç kollarında Deesis ya da kutsal figürlerin tasvirlerine yer verilmemiştir. Mevcut örneklerde İsa'nın başının üzerinde haç biçimde bir titulus bulunurken, ayakları üçgen ya da yarım yuvarlak formu bir souppedion üzerinde gösterilir[31] (Tablo 6 / a). Röliker haçların çoğunda İsa'nın kollarının altına veya üzerine sağlı sollu yerleştirilmiş IC XC ve NIKA ya da NHKA harflerinden oluşan Yunanca yazıt kazınmıştır. Bununla birlikte, aynı yazıtların bazen haç biçimli titulus üzerine alt alta satır halinde sıralandığı da görülmektedir. Bir grup röliker haçın üzerinde ise IC XC harflerinden oluşan yazıtlar İsa'nın başının üzerindeki boşluğa tek sıra olarak kazınmıştır.

Halûk Perk koleksiyonundaki Çarmıhta İsa tasvirli kazıma teknikli röliker haçların çoğunun arka kapakları kayıptır. Bununla birlikte, her iki kapağı da eksiksiz olan birkaç röliker haçın ön kapağındaki Çarmıhta İsa'ya, arka kapakta Meryem Orans ya da Çocuk İsa ile birlikte Meryem Orans tasvirlerinin eşlik ettiği görülür. Bunlar içindeki Meryem Orans tasvirli örneklerde; Meryem tek başına, cepheden ve uzun maphorion'uyla betimlenmiştir (Tablo 6 / b ve c). Çoğunlukla başının

[31] Benzer örnekler için bkz., Evangelatou-Notara 2006, 374, fig. 5 Koçyiğit 2018, kat. no. 7; Koutsikou 2002, 194, cat.no.216; Peskova- Strokova 2012, 60, cat. no. 1Pitarakis 2006, cat. no. 222-295; Bilgi 2007, 271; Pülz 2017, Cat. no. 55-56; Ünlüer 2019, Kat.no. 116-118. Vorderstrasse 2016, 181, fig. 6-8.

üzerindeki boşluğa tek sıra olarak, Yunanca MP ΘV veya MHP ΘV harflerinden oluşan unvan yazıtı kazınmıştır. Ancak, bazı örneklerde yazıt yerine bir haç yer almaktadır. Meryem'in kollarının iki yanında ise sıklıkla yaprak, X ya da yıldız motifinden oluşan bezemeler yer alır[32] (Tablo 6 / b ve c). Bu grubun koleksiyonda sağlam olan tek örneğinde ön kapakta Çarmıhta İsa, arka kapakta Çocuk İsa ile birlikte Meryem Orans tasvirinin yer aldığı görülmektedir (Tablo 6 / d-e). Meryem burada bedeninin ön tarafında ve bel hizasında cepheden ve tam boy verilmiş çocuk İsa ile tasvir edilmiştir[33]. Meryem'in başının üzerine paralel üç sıra halinde Yunanca ΠANAΓIA MHT XPCTO[34] yazıtı kazınmıştır.

2C grubunun koleksiyonda sadece bir örneği bulunmaktadır. Bu örneğin ön kapağında Çarmıhta İsa'nın kanonik bir tasviri yer alırken, arka kapağın üzerinde haç motifi içine yerleştirilmiş bir yazıt bulunmaktadır (Tablo 6 / f-g). Haç motifinin dikey kollarına yukarıdan aşağıya Yunanca ΦωC (Phos/Işık), yatay kollarına ise soldan sağa tek sıra halinde ZωH (Zoe/Yaşam) kelimeleri kazınarak yerleştirilmiştir. **2D** grubunda ise ön kapaktaki Kolobium giyimli Çarmıhta İsa betimine arka kapakta dekoratif olarak süslenmiş bir haç motifi eşlik etmektedir (Tablo 6 / h-ı).

2E-2F-2G gruplarının arka kapakları, Meryem Orans veya Meryem Orans ve Çocuk İsa betimleriyle süslenmiştir. Bu grupta yer alan röliker haçların çoğunun ön kapakları eksiktir. Bizans Dönemi röliker haçlarının arka kapağında Meryem Orans veya Meryem Orans ile Çocuk İsa tasviri içerenleri ön

[32] Meryem'in tek başına orans pozisyonunda verildiği kazıma teknikli benzer bazı örnekler için bkz., Buyruk 2014b, cat.no. 3; Pitarakis 2006, cat. no.223-294; Pülz 2017, cat. no. 57,59-62.; Sıddıki 2023, 579, cat.no. 8; Ünlüer 2019, 144, Kat. No.122.124-126.

[33] Bizans kazıma teknikli röliker haçlar içerisinde Meryem Orans ve Çocuk İsa tasvirinin çok yaygın olduğu bilinmektedir. Meryem'in bu betiminin farklı ikonografik düzenlemelerine 2E grubunda detaylı olarak değinilmiştir.

[34] Παναγία Μήτ(ήρ) Χρ(ι)στό(ς) (Panagia Meter Khristos- Kutsalların Kutsalı İsa'nın Annesi Meryem)

kapaklarında yaygın olarak Çarmıhta İsa betimiyle dekore edilmiştir. Bununla birlikte, arka kapağı Meryem ikonografisiyle bezeli röliker haçların ön kapağında Çarmıhta İsa tasviri dışında azizler ya da haç motifinin bulunduğu farklı tipler de görülebilmektedir. Bu durum dikkate alınarak, koleksiyondaki sadece arka kapağı günümüze ulaşmış Meryem Orans veya Meryem Orans ile Çocuk İsa tasvirli röliker haçlar, ön kapaklarındaki betimler kesin olarak bilinemeyeceği için 2A ve 2B grubundan farklı olarak, 2E-2F-2G grupları içinde ele alınmıştır.

Tablo 7. Kazıma Teknikli röliker haçların 2E ve 2F grubundan örnekler

Halûk Perk Müzesi'ndeki 2E grubu röliker haçların arka kapaklarında üç farklı ikonografik tipte Meryem tasviri görülmektedir[35].

[35] Halûk Perk Müzesi'ndeki Meryem ile Çocuk İsa tasvirli röliker haçların ayrıntılı ikonografik değerlendirmesine ilişkin bkz., Ünal- Çakmakçı 2023.

2E/a Meryem Orans (Tek Başına)

2E/a grubu röliker haçlarda tek başına verilen Meryem Orans ikonografik düzenleme ve diğer özellikler bakımından 2A grubu röliker haçların arka kapaklarında yer alan Meryem Orans betimiyle uyum içindedir (Tablo 6 / b ve c). Bu bağlamda, 2E/a grubuna dâhil olan röliker haçların günümüze ulaşamayan ön kapaklarında muhtemelen tek başına Çarmıhta İsa betimi olduğu tahmin edilmektedir. Bu grubun koleksiyondaki örnekleri yalnızca Tip I ve Tip IV formundadır. Örneklerde genellikle Meryem Orans betiminin her iki yanına cenneti simgeleyen yıldız ve hayat ağacı yaprağı motifleri kazınmıştır. Meryem'in başının üzerinde sıklıkla Tanrı'nın Annesi/Meter Theou veya Theotokos unvanının kısaltılmış bir versiyonu yer almaktadır.

2E/b Meryem Orans (Çocuk İsa ile)

2E/b grubunda ise tam boy cepheden ve elleri dua eder pozisyonda her iki yana açık betimlenen Meryem'in göğsü önünde Çocuk İsa yer almaktadır (Tablo 7 / a-b). Çocuk İsa bu tasvirlerde çoğunlukla haçlı halesiyle tam boy, cepheden betimlenmiştir[36]. Bu gruba dâhil olan röliker haçlarda da Meryem Orans ile Çocuk İsa tasvirinin her iki yanına, yatay haç kollarının uçlarına, yıldız, hayat ağacı veya yaprak motifleri kazınmıştır. Halûk Perk Müzesi'ndeki bu grup örneklerde Meryem genellikle oval, üçgen ya da dikdörtgen formdaki maphorion'u ile betimlenmiştir. Meryem başının üzerinde yer alan Yunanca yazıtlarda çoğunlukla ΜΡ ΘV, ΜΗΡ ΘV ya da ΠΑΝΑΓΙΑ[37] ifadesiyle anılmaktadır. Çocuk İsa tasvirine ise genellikle yazıt eşlik etmezken az sayıdaki örnekte HC XC[38] siglası ile tanıtılmaktadır.

[36] Meryem Orans ile Çocuk İsa betimli benzer röliker haçlar için bkz., Peskova-Strokova 2012, 71, cat.no. 6; Pitarakis 2006, cat. no.295-296,301,303-304,309-310,320,323,364,368-375,380-383; Ünlüer 2019, Kat.no. 120,123

[37] Παναγία (Panagia- Kutsalların Kutsalı Meryem)

[38] HC / Η(ησου)ς ve XC / Χ(ριστό)ς (Iesous Khristos)

2E/c Meryem (Çocuk İsa ile)

Bu grup röliker haçlarda, Meryem ve Çocuk İsa farklı bir üslupta tasvir edilmiştir. Meryem ellerini dua eder olarak yana açılmış, klasik orans pozisyonunda değildir. Kolları dirseklerinden kırık halde Çocuk İsa'nın başını çevrelemekte, elleri ve parmakları ise İsa'nın başının üzerinde kıvrılarak onu işaret etmektedir. Bu tasvirde Meryem, kollarını ve ellerini bir yay gibi kullanarak göğsünde Çocuk İsa'nın başını çevreleyen bir madalyon oluşturmaktadır[39] (Tablo 7 / c-d ve e-f). Bu grubun bir başka varyasyonunda ise Meryem yine cepheden ve tam boy olarak betimlenmiş ancak kolları ve elleri tasvire eklenmemiştir. Çocuk İsa ise bazen tam, bazen de yarım boy halinde Meryem'in göğsü hizasında ve cepheden tasvir edilmektedir[40]. Bu örneklerin bazılarında Meryem ve Çocuk İsa'ya yatay haç kollarının iki ucuna yerleştirilmiş yarım boy betimlenmiş kutsal figürler de eşlik etmektedir[41] (Tablo 7 / e-f). Tek bir örnekte ise bu kutsal figürlerin yerini sağ ellerinde taşıdıkları birer labarum'la betimlenen Başmelekler Gabriel ve Mikhail almıştır[42] (Tablo 7 / g-h).

Halûk Perk koleksiyonunda ön ve arka kapakları sağlam olan birkaç röliker haçın arka kapağındaki Meryem ve Çocuk İsa betimine[43], ön kapakta Aziz tasvirinin eşlik ettiği görülmektedir. Bu çalışma kapsamında, **2F** grubu olarak sınıflandırılan

[39] Benzerleri için bkz., Peskova-Strokova 2012, 73, cat.no. 7; Pitarakis, 2006, Kat. No. 299, 300,302, 307, 367, 372; Ünlüer 2019, 150, Kat.No. 128.

[40] Benzer bazı örnekler için bkz., Aydın 2003, 30, Kat. 9, Abb. 9b; Peskova-Strokova 2012, 74, cat.no. 8; Pitarakis 2006, cat. no. 305, 306, 318, 319, 324.; Ünlüer 2019, Kat.No. 121,130.

[41] Koleksiyonda yer alan örneklerde bu kutsal kişilerin kimliklerine dair herhangi bir yazıtla işaret edilmemiştir. Bununla birlikte, yazıtlı benzer örneklerde Meryem ve Çocuk İsa'nın yanındaki kutsal figürlerin havarilerden Azizler Pavlos ve Petros olduğu anlaşılmaktadır.

[42] Bu örnek hakkında detaylı bilgi için bkz., Ünal- Çakmakçı 2023, 694-695, kat.no. 13.

[43] Koleksiyonda bir benzeri olmamakla birlikte, bu grup röliker haçların bazılarında arka kapakta Meryem ve Çocuk İsa tasviri yerine tek başına Meryem Orans betimine de sıklıkla rastlanmaktadır.

bu röliker haçlarda sadece Aziz Ioannes tasviri ile karşılaşılmıştır[44]. Bu örnekte Aziz Ioannes, cepheden, tam boy ve Orans duruşunda betimlenmiş, başının üzerine tek sıra halinde Yunanca ismi kazınmıştır (Tablo 7 / 1-j).

Tablo 8. Kazıma Teknikli röliker haçların 2G, 2H, 2I, 2J, 2K ve 2L grubundan örnekler

Koleksiyondaki **2G** grubu röliker haçlarda ise ön kapakta bir haç; arka kapakta ise Meryem Orans betimi bulunmaktadır (Tablo 8 / a-b). Arka kapaktaki Meryem tasviri, diğer röliker haç gruplarında görülen Meryem Orans tasviri ile uyumlu olup ortak bir ikonografik düzenlemeye sahiptir. Ancak bu grubun koleksiyondaki örneklerinde Meryem Orans bazen tek başına, bazen de diğer kutsal figürlerle birlikte yer almaktadır. Meryem bu tasvirlerinde yaygın olarak başının üzerine tek sıra halinde

[44] Bizans Dönemi röliker haçlarının arka kapağında Meryem ve Çocuk İsa tasvirli olanlarının ön kapağı genellikle Aziz Ioannes figürüne ayrılmıştır. Benzer örnekler için bkz., Peskova 2012, 432, fig. 24/1-2; Sklavou-Mavroeidi 2002, 276, fig.5; Ünlüer 2019, 144, Kat. No.122.

kazınan MP ΘV, MHP ΘV ya da ΘEOTOKE[45] yazıtlarıyla tanıtılmaktadır. Ön kapağa kazınan haç motifi ise Çarmıhta İsa betiminin bir alternatifi olarak bu örneklerde yerini almaktadır. Bu örneklerin tamamında haç motifi son derece dekoratif olarak yüzeye kazınmıştır. Bazen dört yapraklı ve yapraklarının içi eğik kazıma çizgilerle doldurulmuş bitkisel bir motif olarak stilize edilmiştir. Bir grup örnekte ise uçları üçgenden oluşan yıldız biçimli bir motif şeklindedir (Tablo 8 / a). Röliker haçların çoğunda ön kapakta haçın ortası ile haç kollarının uçlarında olasılıkla kakma bezemeler için ayrılmış yuvarlak boşluklar olduğu görülmektedir. Koleksiyondaki bu grup röliker haçların tamamı B. Pitarakis'in çalışmasındaki Tip I formunda olup, ön ve arka kapakları eksiksizdir. Bu grubun, Bizans Dönemi'ne ait röliker haçlar arasında birçok örneği olduğu bilinmektedir[46]. Benzer röliker haçların farklı üsluplarda üretilmelerine rağmen Konstantinopolis ya da Anadolu kökenli oldukları ve 11. yüzyıla tarihlendikleri bilinmektedir[47].

[45] Θεοτόκος / (Theotokos – Tanrı Anası ya da Tanrıyı taşıyan)

[46] Bkz., Acara 2015, 168, kat.no. 1; Evangelatou-Notara 2006, 374, fig. 7; Koçyiğit 2018, kat. no. 6; Peskova-Strokova 2012, 66, cat.no. 4

[47] Pitarakis 2006, cat.no. 332.

Tablo 9. Kazıma Teknikli röliker haçlar 2M, 2N, 2O ve 2P ile Tip 3 grubundan örnekler

2H ve **2I** gruplarına dâhil olan röliker haçların arka kapakları Başmelek tasviriyle süslenmiştir (Tablo 8 / c). Koleksiyondaki Başmelek tasvirli röliker haçların ön kapakları çoğunlukla günümüze ulaşamamıştır. Bununla birlikte, koleksiyonda ön ve arka kapakları tam olan birkaç örnekte Başmeleklere, ön kapakta Aziz tasvirinin eşlik ettiği görülmektedir (Tablo 8 / d-e). Bu röliker haçların tamamında Başmelek ve Aziz figürleri tam boy, cepheden ve başları üzerinde kimliklerini belirten Yunanca yazıtlarla tasvir edilmiştir. Ancak, bir farklılık olarak Azizler orans pozisyonundayken, Başmelekler kanatları açık olarak gösterilmiştir. Yazıtlarından anlaşıldığı üzere Başmelekler

içinde yalnızca Mikhail'e tasvirlerde yer verilmiştir[48]. Koleksiyondaki her iki kapağı da sağlam olan örneklerden birinde arka kapaktaki Başmelek Mikhail'e, ön kapakta Aziz Niketas diğerinde Aziz Ioannes figürleri eşlik etmektedir[49] (Tablo 8 / d-e).

2J grubunda ise röliker haçların ön kapakları genellikle tam boy, cepheden ve orans pozisyonundaki aziz figürleriyle karşımıza çıkmaktadır (Tablo 8 / f ve g). Bu grubun çoğunluğunda arka kapaklar kayıptır. Bununla birlikte, ön kapakları kayıp birkaç örnek de bu grup içinde değerlendirilmiştir. Bu grup içindeki örneklerde, Ioannes, Georgios, Stephanos, Theodoros, Nikolaos, Demetrios gibi farklı azizlerin tasvir edildiği ve isimlerinin kısaltmalarının başlarının üzerine eklendiği görülmektedir[50]. Bu grup röliker haçlar içinde isimlerini ifade eden kısaltmalar ya da yazıtları olmadan betimlenmiş anonim azizler de vardır. Röliker haçlardan birinin arka kapağında Aziz Demetrios'un Thessaloniki kentiyle birlikte adının anıldığı bir yazıtla betimlendiği görülmektedir. Bizans Dönemi röliker haçlar içerisinde betimine sık rastlanmayan Aziz Demetrios'un tasvir edilmesi ilginç bir ayrıntı olarak ortaya çıkmaktadır. Aziz Demetrios, bu örnekte kısa saç ve sakalıyla dini bir kostüm içinde orans duruşunda gösterilmiştir (Tablo 8 / g). Başının üzerinden başlayıp kollarının iki yanında devam eden bir yazıtla da kimliği verilmiştir. Koleksiyondaki bu grup röliker haçlar içinde Azizlerin orans pozisyonundaki tasvirlerinin yanı sıra haçın merkezine yapılmış bir madalyon içinde tek başına, yarım boy olarak betimlendiği örnekler de görülmektedir[51] (Tablo 8 / h).

---

[48] Başmelek Mikhail tasvirli benzer bir örnek için bkz., Daim et al. 2017, 69-70, IV.17, Taf. 41, 1

[49] Başmelek ve Aziz tasvirli benzer röliker haçlar için bkz., Peskova-Strokova 2012, 100, cat.no. 22

[50] Bizans Dönemi'ne ait röliker haçların ön ya da arka kapaklarında tam boy ve orans duruşunda farklı aziz tasvirlerine çok sık yer verilmiştir. Bunlardan bazıları için bkz., Daim et al. 2017, 70, IV.18, Taf. 41, 2; Özdemir- Öztaşkın 2010, Kat. no.21, Res. 6; Peskova-Strokova 2012, 80-99, cat.no. 11-21, Pülz 2017, cat. no. 65; Sklavou-Mavroeidi 2002, 277, fig.6-9.; Ünlüer 2019, 144, Kat. No.132-138, 151.

[51] Bu örneklerde tasvir edilen azizin kimliği genellikle üst haç koluna eklenen bir yazıtla verilmektedir. Benzer örnekler için bkz., Peskova-Strokova 2012, 110, cat.no. 28; Pitarakis 2006, cat.no. 296-297, 325-329.; Pülz 2017, Cat. no. 64; Ünlüer 2019, 144, Kat. No.139-142.

Aziz tasvirli röliker haçların arka yüzlerinde yaygın olarak Meryem Orans, Meryem Orans ve Çocuk İsa, Meryem ve Çocuk İsa, Tek başına Başmelek ya da Aziz betimleri ile sadece haç motifinin olduğu zengin bir ikonografik çeşitlik görülmektedir. Aziz betimli benzer röliker haçlar Konstantinopolis ya da Anadolu üretimleri kabul edilmekte ve 11. yüzyıla tarihlendirilmektedir.

2K grubunda ise Azizler; diğer Azizler, Başmelekler veya Havarilerle birlikte betimlenmiştir. Bunlar ikonografik düzenleme açısından diğer gruplardan belirgin bir farklılık gösterir. Azizler bu grupta tek başına ve tam boy olarak değil, alt ve üst haç kollarına yarım boy olarak eklenmiş birer figür halindedir. Yatay haç kolları ise çoğunlukla büst olarak verilen birer Başmelek ya da Havari betimiyle süslenmiştir. Böylelikle haç üzerinde ön ve arka kapaklarda dörder adet olmak üzere toplam sekiz adet kutsal figüre yer verilmiştir (Tablo 8 / 1-j). Röliker haçların tamamında figürlerin isimleri ya da isimlerinin kısaltmaları yanlarındaki boşluk alanlara kazınmıştır. Anadolu buluntuları yanında özel koleksiyonlarda bu tipte röliker haçlar bulunmaktadır[52]. Koleksiyonda tek bir örneği yer lan **2L** grubunda ise, ön kapak haç motifiyle süslüyken arka kapakta Aziz Georgios tasviri yer almaktadır (Tablo 8 / k-l) [53].

Kazıma tekniğine sahip ancak figürlü süsleme içermeyen röliker haçlar 4 farklı grupta (**2M-2P**) incelenmiştir. **2M** grubunda röliker haçın her iki kapağında da yazıt bulunan örnekler yer almaktadır. Bu örneklerde yazıtlar haç kollarına yatay ve dikey olarak sıralanmıştır. Yunanca yazıtlarda ön kapakta sıklıkla

[52] Benzer örnekler için bkz., Pülz 2020, Farbtafel 39/ K54, Peskova-Strokova 2012, 108, cat.no. 27; Sıddıkı 2023, 572-575, cat.no.1-3.

[53] Benzer ikonografik düzenlemeye sahip örnekler için bkz., Evangelatou-Notara 2006, 376, fig. 10; Daim et al. 2017, 70-71, IV.19-20, Taf. 41, 3-4; Koçyiğit 2018, kat. no. 4; Sklavou-Mavroeidi 2002, 276, fig.4; Peskova-Strokova 2012, 69, cat.no. 5

AΓHOC AΓHOC KUPHOC[54] ya da IC XC ve NHKA; arka kapakta ise ΦωC ve ZωH[55] ifadelerinden oluşan bir düzenleme görülmektedir (Tablo 9 / a ve b-c). Sadece yazıtlardan oluşan bir düzenleme içeren bu grup röliker haçlar, B. Pitarakis'in çalışmasında anikonik örnekler olarak sınıflanmıştır. Bu grubun benzer örnekleri Konstantinopolis ya da Anadolu kökenli olup 11. yüzyıla aittir[56]. **2N** grubunda ise röliker haçların her iki kapağı da haç motifiyle süslenmiştir (Tablo 9 / d-e). Kazıma teknikli röliker haçlarda çok farklı tipte ve formda haç motifleri olduğu görülmektedir. Bunların çoğunda haç motifinin içleri kafes biçimli ya da eğik çizgiler ile doldurulmuştur. Haçların kesişme noktalarına ise genellikle iç içe geçen daireler, yıldız biçimli motifler ya da ışınsal süslemeler kazınmıştır. **2O** grubunda ise çoğunlukla arka kapağı kayıp ve ön kapağı ise dekoratif bir haçla bezeli röliker haçlar yer almaktadır[57] (Tablo 9 / f-g-h). Bu gruba dâhil röliker haçların büyük bir kısmında haç kollarının uçları ile kesişme noktasına olasılıkla kakma süslemeler için yuvarlak boşluklar yapılmıştır (Tablo 9 / f ve g). Figürsüz röliker haçların son grubunda ise (**2P**) her iki kapakta, ortası nokta bezeli, tek başına veya iç içe dairesel motiflerden oluşan bezemeler yer almaktadır (Tablo 9 / ı-j). Bunlar genellikle simetrik bir düzenleme içinde haç kollarına ve merkezine yerleştirilmiştir[58]. Birkaç örnekte ise motiflere ek olarak Azizlerin isimleri de Yunanca olarak haç kollarına kazınmıştır. Bu grup röliker haçların tamamına yakını B. Pitarakis'in çalışmasındaki Tip I formunda üretilmiş olup, 10.-11. yüzyıla tarihlenmektedir.

---

[54] Αγιος Αγιος Κύριος /Hagios Hagios Kyrios

[55] Φως-Ζωη (Phos-Zoe/Işık ve Yaşam)

[56] Örnekler için bkz., Pitarakis 2006, cat. no. 626-631.

[57] Haç motifli röliker haçların benzerleri için bkz., Buyruk 2014b, cat.no. 1-2; Peskova-Strokova 2012, 11-114, cat.no. 29-32; Ünlüer 2019, 144, Kat. No.144.

[58] Benzerleri için bkz., Acara 2015, 170, kat.no. 5; Altun 2015, Lev.8, cat.no. 19; Daim et al. 2017, 66, IV.11, Taf. 38, 1-2; Koutsikou 2002, 191, cat.no.213. Pitarakis 2006, cat. no. 595-615. Ünlüer 2019, 144, Kat. No.145-146.

Tip 3 – Süslemesiz Röliker Haçlar

Bu gruptaki röliker haçların ön ve arka kapaklarında figürlü veya figürsüz süslemeye yer verilmemiştir (Tablo 9 / k-l). B. Pitarakis'in eserindeki Tip I örneklerinin yoğun olduğu bu grup röliker haçların büyük olasılıkla sıradan insanlar tarafından kullanılan maliyeti düşük, seri üretimler olduğu varsayılabilir. Bununla birlikte, üretim süreci henüz tamamlanmamış veya üzerine sonradan ya da alıcının talebine göre kazıma teknikli bezemeler yapılmak üzere özellikle sade bırakılmış üretimler oldukları da düşünülebilir. Koleksiyonda yer alan bu gruba dâhil olan röliker haçların benzerlerini Anadolu kökenli örnekler içinde sıklıkla görmek mümkündür[59].

Sonuç

Halûk Perk Müzesi, özel koleksiyonların yanı sıra müzelerde yer alan eserlerle karşılaştırıldığında Türkiye'deki en geniş röliker haç koleksiyonuna sahip olmasıyla öne çıkmaktadır. Bizans Dönemi röliker haçlarıyla ilgili çok önemli çalışmalar yapılmış ve zaman içinde konuyla ilgili zengin bir literatür oluşmuştur. Bununla birlikte, Türkiye'de tek bir özel koleksiyondan bu sayıda ve çeşitlilikte röliker haçın toplu olarak değerlendirildiği başka bir çalışma bulunmamaktadır. Halûk Perk Müzesi'ndeki röliker haçların zengin ikonografik çeşitliği ve farklılığı önceki araştırmalardan bağımsız olarak ikonografiye dayalı yeni bir tipoloji yapma zorunluluğunu gündeme getirmiştir. Bu nedenle, bu çalışma sadece koleksiyonda bulunan röliker haç örnekleri dikkate alınarak yapılmış bir tipolojik gruplama içermektedir. Bunun yanı sıra, koleksiyondaki röliker haçlar hakkında tipoloji oluşturulurken kronolojik bir sınıflandırma yerine ikonografiye dayalı bir sınıflandırma tercih edilmiştir. Bu gruplamaya göre, röliker haçlar öncelikle yapım ve

[59] Bkz., Davidson 1952, 258, Pl. 110, 2068; Daim et al. 2017, 67, IV.13a-b, Taf. 39, 1-2; Ünlüer 2019, 144, Kat. No.147-150.

süsleme tekniklerine bağlı olarak üç ana grupta ele alınmıştır. Tip 1 grubu kabartma teknikli örneklerin yer aldığı altı alt grubu içermektedir. Tip 2 grubu ise kazıma teknikli örneklerin yer aldığı figürlü ve figürsüz/anikonik toplam 16 alt gruba sahiptir. Tip 3 grubu ise tamamen süslemesiz örneklerden oluşmaktadır. Tip 1 ve 2 gruplarında ikonografik sınıflandırma İsa, Meryem, Başmelekler, Azizler, Havariler ve anikonik örnekleri içeren bir hiyerarşik bir düzen içinde ele alınmıştır. Gruplama yapılırken koleksiyondaki röliker haçların kayıp kapakları da göz önüne alınmıştır. Kayıp kapakta olması muhtemel yaygın ikonografik düzenleme hakkında da bilgiler sunulmuştur.

Koleksiyondaki röliker haçların büyük bir çoğunluğu form açısından B. Pitarakis'in çalışmasında Tip I olarak sınıfladığı grupta yer almaktadır. Form açısından ikinci en yoğun grup ise sırasıyla Tip IV, IX ve X örneklerinden oluşur. Ayrıca sayıları çok az olmakla birlikte Tip II, III ve VII formuna ait röliker haçların da koleksiyonda örnekleri bulunmaktadır. Röliker haçlar, form ve ikonografik özelliklerine göre tarihlendirilmiştir. Koleksiyonda yer alan röliker haçların tarihlendirilmesinde, B. Pitarakis'in 2006 yılında sunduğu çalışması ve diğer yayınlı örnekler esas alınmıştır. Bu değerlendirmeye göre koleksiyondaki röliker haçları genel olarak 10.-13. yüzyıl aralığına tarihlendirmek mümkündür. Bununla birlikte 11. yüzyıl örnekleri belirgin bir çoğunluktadır. 11. yüzyılın Bizans İmparatorluğu'nda ve Bizans etkisi altındaki bölgelerde röliker haçların yaygın olarak üretildiği ve kullanıldığı bir dönem olduğu bilinmektedir. Ayrıca bu tarihlemeyle paralel olarak koleksiyonda, kazıma teknikli röliker haçların da sayısal olarak ilk sırada olduğu tespit edilmiştir. Bu çalışmanın diğer önemli bir sonucu ise Halûk Perk Müzesi'ndeki röliker haçların çoğunlukla Konstantinopolis veya Anadolu kaynaklı üretimler olmasıdır. Diğer taraftan koleksiyonda az sayıda da olsa Balkan, Rus ve Bulgar üretimi oldukları düşünülen röliker haçlar da bulunmaktadır.

Koleksiyonda, özellikle Konstantinopolis ve Anadolu üretimleri içinde örneklerine çok az rastlanan bazı nadir üretimler de tespit edilmiştir. Pantokrator İsa betimli röliker haçlar (Tablo 4/ a ve b) ile askeri kostümü ve aksesuarıyla betimlenmiş tam boy asker aziz betimli örnekler (Tablo 4/ c ve d-e) bu bağlamda dikkat çekicidir. Ayrıca, Aziz Demetrios betimli bir adet röliker haç oldukça önemli bir örnek olarak göze çarpmaktadır (Tablo 8/ g). Bizans Dönemi'ne ait röliker haçlar arasında tasvirine rastlanmayan Aziz Demetrios'un bu betiminde, kendi adının yanı sıra koruyucusu olduğu Thessaloniki kentinin adının da kazındığı bir yazıt bulunmaktadır.

Koleksiyondaki örnekler yazıtları bakımından değerlendirildiğinde, Bizans röliker haçlarında sıklıkla görülen yaygın epigrafik düzenlemeye bağlı kalındığı görülmektedir. Yazıtlarda Yunanca olarak sadece kutsal kişilerin isim ve unvanlarına ya da isimlerinin kısaltmalarına yer verilmiştir. Koleksiyondaki röliker haçlar arasında, kişiye özel veya aidiyet bildiren isimlerin yer aldığı bir örnek bulunmamaktadır. Çarmıhta İsa betimli bir grup röliker haç (Tablo 2 / d) ile Meryem ve Çocuk İsa tasvirli bir örnekte (Tablo 7 / g-h) ise İncil'den alıntılanmış metinler dikkat çekmektedir.

Türkiye'deki müzeler ve özel koleksiyonlarda yer alan röliker haçlar hakkında oldukça az sayıda yayın bulunmaktadır. Özellikle ülkemizde konu hakkındaki yayın çalışmaların artması, müzelerdeki ve koleksiyonlardaki henüz literatüre girmemiş örneklerin tanıtılması oldukça önemlidir. Böylelikle röliker haçların başlıca üretim yeri olduğu kabul edilen Konstantinopolis ve Anadolu'ya özgü tiplerin ve üslupların daha net olarak saptanması ve tarihlendirilmesi mümkün olabilecektir. Bu nedenle kazı buluntularının yanı sıra devlet müzeleri ve özel müzelerdeki röliker haçlar üzerine yapılacak çalışmalar büyük önem taşımaktadır.

Kaynakça

Altun F. İ. 2015. "Kuşadası, Kadıkalesi/Anaia Kazısı 2001-2012 Sezonu Bizans Küçük Buluntuları." Yayınlanmamış Doktora Tezi. İzmir: Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Acara-Eser M. 2007. "Röliker Haç/Reliquary Cross." *Kalanlar, 12. ve 13. Yüzyıllarda Türkiye'de Bizans*, 142, 186. İstanbul.

Acara-Eser M. 2015. "Komana Kazısı Metal Buluntularından Bir Grup: Röliker Haçlar." *Komana'da Ortaçağ Yerleşimi / Medieval Settlement at Komana*, Eds. D. B. Erciyas-M. N. Tatbul, 167-180. İstanbul: Ege Yayınları.

Aydın A. 2003 "Reliqienkreuze Im Museum Von Ankara (Anadolu Medeniyetleri Müzesi)." *Sanat Tarihi Dergisi* 12:25-40.

Bilgi H. 2007. "Röliker Haç/Reliquary Cross." *Kalanlar, 12. ve 13. Yüzyıllarda Türkiye'de Bizans*, 262-271. İstanbul.

Bosselmann-Ruickbie A. 2011. "II.4.3. Reliquienkreuz." *Römisch-Germanisches Zentral Museum*, Eds. Wege Nach Byzanz, B. Fourlas und V. Tsamakda, 238-239. Mainz.

Buyruk H. 2014a. "Giresun Müzesi'nde Bulunan Rölikerler," Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi/ The Journal of International Social Research, (e-dergi) 7.29:136-144.

Buyruk H. 2014b. "Silifke Müzesi'ndeki Hac Rölikerler," Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi/The Journal of International Social Research 7.33:504-512.

Çakmakçı Z. 2021, "Thyateira Kazısı Bizans Dönemi Madeni Buluntuları." *Thyateira için 11 Yıl (2011-2021 Dönemi Kazılarının Sonuçlarına İlişkin Yazılar) Thyateira I*, Eds. E. Akdeniz, B. Gür, Nihal Akıllı, 235-268. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları.

Daim F.- Fourlas B.- Horst K., & Tsamakda, V. (Hrsg.). 2017. "IV. Metal." Spätantike und Byzanz. Bestandskatalog Badisches Landesmuseum Karlsruhe: Objekte aus Bein, Elfenbein, Glas, Keramik, Metall und Stein, 59-187. Mainz: Verlag des Römisch-Germanischen Zentralmuseums.

Davidson G. R. 1952. *Corinth, The Minor Objects,* Volume XII. Princeton, New Jersey: The American School of Classical Studies at Athens.

Dimitrakopoulou P. 2002, "Copper- Alloy reliquary-cross," *Byzantine Hours, Works and Days in Byzantium, Everyday Life in Byzantium,* Ed. D. Papanikola-Bakirtzi, 188-189. Athens.

Elyiğit U. 2022. "Bursa Arkeoloji Müzesi'ndeki Madeni Haç Örnekleri," *Art-Sanat* 18:173–200.

Evangelatou-Notara F. 2011. "Bronze crosses in a private collection." *Deltion of the Christian Archaeological Society* 27:371-380.

Gill M. 1986. *Small Finds, Excavations at Sarachane in Istanbul*, Volume 1. Princeton University Press.

Koçyiğit O. 2018. "Erimtan Arkeoloji ve Sanat Müzesi Bizans Dönemi Maden Haçları," *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi,* 35.2: 110-121.

Korzukhina G.-Peskova A. 2003. Ancient Russian Encolpions, Pectoral Reliquary Crosses, 11th to 13th Century. St. Petersburg.

Koutsikou C. 2002. "Copper- Alloy reliquary-cross," *Byzantine Hours, Works and Days in Byzantium, Everyday Life in Byzantium*, Ed. D. Papanikola-Bakirtzi, 190-191. Athens.

Köroğlu G. ve Vural, H. 2016. "Sinop-Dikmen Nekropolü Kazılarında Ortaya Çıkarılan Geç Roma-Bizans Dönemi Takıları." *XX. Uluslararası Ortaçağ Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu Bildiri Kitabı*, Sakarya.

Mys'ko Yu. V. 2017. "Old-Russian Metal Reliquary Crosses from the Depositary Collection of the National Kyiv-Pechera Historical and Cultural Preserve," In *Stone and Bronze, Essays presented in honor of Anna Peskova*, Edited by Aleksandr Musin & Olga Shcheglova, 345-350. Saint-Petersburg.

Özdemir H. ve Öztaşkın G. K. 2010. "Denizli Arkeoloji Müzesi'nde yer alan Bizans Dönemi maden haçlarından bir grup." K. Pektaş vd. (Yay. haz.), *13. Ortaçağ-Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri*, Ed. Kadir Pektaş, 489-499. İstanbul.

Peskova A. 2012. "Byzantine Pendant Reliquary-Crosses from the Territory of Medieval Rus." *Rome, Constantinople and Newly-Converted Europe. Archaeological and Historical Evidence,* Eds. M. Solomon- W. Woloszyn- A. Musin, 403-443. Warszawa.

Peskova A.- Strokova L. 2012. Christian Antiquities of Byzantium in the "Syrian Collection" of Bogdan Khanenko And Varvara Khanenko. St. Petersburg-Kiev: St. Petersburg Centre for Oriental Studies Publishers.

Pitarakis B. 2006. Les Croix-Reliquaires Pectorales Byzantines en Bronze, Bibliothèque des Cahiers Archéologiques XVI. Paris: Picard Edition.

Pülz A. M. 2017. Byzantine Artefacts from Ephesos A Catalogue. Vienna.

Pülz A. M. 2020. Byzantinische Kleinfunde aus Ephesos, Ausgewählte Artefakte aus Metall, Bein und Glas, Forschungen in Ephesos, Band XVIII/1. Wien: Österreichischen Akademie der Wissenschaften.

Sayın E.- Seçkin S. 2023. "Çobankale'den Enkolpion Röliker Haçlar." *Art-Sanat* 20:505–530

Sıddıki F. İ. 2023. "Balıkesir Kuva-yi Milliye Müzesi Koleksiyonundaki Bizans Dönemi Bronz Röliker Haçlar." *Art-Sanat* 20:561–588.

Schmidt C. 1998. "293.Reliquienkreuz." *Rom und Byzanz. Archäologische Kostbarkeiten aus Bayern*, Eds. L. Wamser, B. Zahlhaas, 201-202. Müchnen: Hirmer Verlag Prähistorische Staatssammlung München.

Schmidt C. 2004. "256-261.Reliquienkreu Des 10.-12. Jh Aus Bronze Mit Motiven in Relief." *Die Welt von Byzanz- Europas östliches Erbe: Glanz, Krisen und Fortleben einer tausendjährigen Kultur*, 194-195. Müchnen: Archäologische Staatssammlung München.

Sklavou-Mavroeidi M. 2011. "Cross-reliquaries in the Tsolozidis collection. Remarks on technique and iconography." *Deltion of the Christian Archaeological Society* 23:273-278.

Taft S. 1997. "Reliquary Cross." *The Glory of Byzantium, Art and Culture of the Middle Byzantine Era A.D. 843-1261*, Eds. H. C. Evans-W. D. Wixom, 169. New York: Metropolitan Museum of Art.

Ünal C.- Çakmakçı Z. 2023. "Halûk Perk Müzesi'nden Meryem ve Çocuk İsa Betimli Bir Grup Röliker Haçın İkonografik Bakımdan Değerlendirilmesi." *Art-Sanat* 20:669-703.

Ünlüer Y. 2019. Kapadokya Bölgesi Müzelerindeki Bizans Dönemine Ait Madeni Haçlar. Yüksek Lisans Tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi, Konya.

Vorderstrasse T. 2016. "A Reliquary Cross From Northwest Anatolia: Reflections on Mortuary Practice, Literacy, and Spelling Variants." *Anatolica* XLII:171-198.

Yaman H. 2012. "Small Finds for the Dating of a Tomb from Amorium." *Byzantine Small Finds in Archaeological Contexts, BYZAS 15*, Eds. B. Böhlendorf Arslan-A. Ricci, 331-342. İstanbul.

Yazıcı S. U. 2023. "Kırklareli Müzesi Bizans Dönemi Madeni Haçları." *Art-Sanat* 20:613-640.